

Die uw jeugd vernieuwt
als die van een arend...

De Reformatie

WEEKBLAD TOT ONTWIKKELING VAN HET GEREFORMEERDE LEVEN

KERKELIJK LEVEN / B. Luiten

In dit nummer:

KERKELIJK LEVEN **569**

B. Luiten

Waar *rit* de pijn?

MEDITATIEF **572**

J. Glas

In plaats van
een wonderboom

WANDELEN MET GOD **573**

W.H. Rose

Het Evangelie
van het Koninkrijk

ACHTERGRONDEN **575**

A.L.Th. de Bruijne

Huisliturgie en
kerkliturgie

KAMPEN PRAKTISCH **580**

C.J. de Ruijter

Vorm en structuur
van de preek

en verder...

Uit de kerken
Boekbespreking
Meegelezen

WAAR ZIT DE PIJN?

Het onderwerp leeft. Dat *kun* je wel zeggen. Een paar persoonlijke opmerkingen over vrouw en ambt doen *spontaan* een stroom van brieven ontstaan, waarin van *alles overhoop* wordt *gehaald*. Hoe moeten we omgaan met de plaats van de vrouw? Waf is bedoeld in de zwijgtekken? Hoe cultuur- en tijdgebonden zijn die teksten eigenlijk? En waar blijven we met het gezag van de Schrift?

Defoon is *niet* altijd vrij van enige irritatie. Ook sarcasme komt voor, en argwaan. Een beschuldiging *vliegt* door de lucht: er is *onrecht gedaan!* Daar is ondergeleden. De pijn is soms voelbaar.

Akkoord, laat de discussie dan maar komen. Als we daarin samen willen luisteren naar de Here, kan dat nooit verkeerd zijn. Maar ik vraag me wel af, of op deze manier de pijnbestrijding doelmatig zal zijn.

Positie kiezen doe ik nu niet. Waar het mij wel om gaat is, dat het onderwerp breder is dan in al die brieven naar voren kwam. Zelfs denk ik, dat de pijn ergens anders zit dan menigene veronderstelt.

Oog voor elkaar

Een simpel voorbeeld kan dit duidelijk maken. Welk idealer beeld kan er geschetst worden van de verhouding tussen man en vrouw dan

de harmonie die wij aantreffen in Spreuken 31? De man zit in de poort, en de vrouw floreert. **Geen** spoor van **jaloezie** is er te bekennen, geen enkel signaal van **geldingsdrang van de man** of van **achteruitzetting van de vrouw**. Toch **zit hij** in de poort en **zij** niet.

Ik **constateer**, dat dit **pijnloos** verloopt. Ja, het omgekeerde is **waar**: man en **vrouw** vinden veel vreugde in **elkaar**. **Hij** **geniet** van **zijn** **wakere** echtgenote, **die** van alles onderneemt; hij wordt zelfs om haar geprezen! En zij voelt zich veilig onder zijn bescherming. Het is haar vreugde om voor haar **man** en **kind**eren te zorgen, om hen een thuis te bieden.

Kortom: wat is het probleem in de verschillende positie van beiden?

KERNREDACTIE:
PROF. DR. M. TE VELDE,
DRS. G.J. VAN MIDDELKOOP.

OVERIGE REDACTIELEDEN:
DRS. R. TER BEEK, DRS. B. BOS, DRS.
A.L.Th. DE BRUIJNE, DRS. G. GUNNINK,
DRS. B. LUITEN, DRS. K. DE VRIES.

MEDEWERKERS:
J.J.D. BAAS, DRS. C.J. HAAK,
J.M. DE JONG, DR. J. SMELIK,
DRS. H. VELDMAN.

REDACTIE-ASSISTENT:
H. PRINS, Buiten Nieuwstraat 86-1, 8261 AX
Kampen, Tel. (038) 3331335

Alle stukken bestemd voor de Redactie aan:
De Reformatie, Postbus 24, 8260 AA Kampen.

ADMINISTRATIE/ADVERTENTIES:
Uitgeverij Oosterbaan & Le Cointre B.V.,
Postrekening 406040 t.n.v.,
De Reformatie, Goes, Postbus 25, 4460 AA
Goes. Tel. (0113) 215591.

ABONNEMENT:
f 90,00 per jaar; f 49,00 per halfjaar; studenten f 74,50 per jaar (binnenland). Buitenland: f 149,00 per jaar (Europa zeepost). Een abonnement kan per maand ingaan, maar slechts beëindigd worden uiterlijk twee maanden voor het verstrijken van de betalingstermijn (opzegging van jaarabonnement vóór 1 november, van een halfjaarabonnement vóór 1 juni).

Losse nummers f 2,05 (excl. porto).
De Reformatie is op cassette verkrijgbaar bij
de Stichting Bralectah.
 Tel. (0521) 515946.

ADVERTENTIES:
Prijs: f 0,95 p r mm. Contracttarief op aanvraag.

Zonder schriftelijke toestemming van de uitgever is het niet toegestaan artikelen uit dit Mad over te nemen.

ISSN 0165-5191

Het is er niet. Waar zit de pijn? Er is hier **geen sprake van lijden**. **Welnu**, waarom zou je dan die verhouding overhoop halen? Als er sprake is van **een** diepgeworteld ongenoegen, ligt de oorzaak daarvan kennelijk in iets **anders**. Is dat niet duidelijk?

Scheiden doet lijden

Onder de vrouwen is er veel **geleden**. Dat kunnen we **genist aanemen**. Maar dat kwam niet door de **verhoudingen** **waars** **God** die had bedoeld. Veeleer lag de **oorzaak**, maatschappelijk gezien, in een scheiding van terreinen. Tegen de vrouw van Spreuken 31 werd gezegd: jij mag geen zaken meer doen met de **koopman**, en jij **mag** ook geen akker kopen of **een wijngaard** planten. **Bemoei je daar niet** mee, dat doet de man wel **voor** je. De **vrouw** een betaalde baan? Schandelijk, zo werd hardop **geoordeeld**. Tegelijk **trok** de man zich terug uit de **poort**. Normaal was het daar een heel open gebeuren: iedereen kon getuige van **zijn** van de **gesprekken** van de oudsten van de stad. Rechtspraak vond publiek plaats, alles **van enig** belang was voor ieder toegankelijk, van jong tot oud. Maar nu? De man van Spreuken 31 heeft **zijn poort** verlaten, **hij** heeft gekozen voor een twen. Een ivoren toren, met een geluiddichte deur. Van daaruit wordt er geestelijk leiding gegeven aan de samenleving. Het laat zich verstaan, dat de vreugde van de man in zijn vrouw en van de vrouw **in** haar man **danig** geleden heeft onder de nieuwe situatie. Ze maken elkaar eigenlijk nog zo **weinig** mee in de praktijk van het leven. Daardoor is er veel onbekendheid ontstaan met ieders werk **w** functioneren. Dat wringt. In de maatschappij werd dat **eerder** bespreekbaar dan in de kerk. Het maatschappelijk functioneren is toegankelijker gemaakt voor iedereen, en zo ook voor de vrouw. Maar in het kerkelijk leven is er **nog weinig** veranderd. De toren is **soms** nog erg hoog en **ontoege-**

lijk, **terwijl** toch de indruk wordt gewekt dat daar het zwaartepunt ligt van de **kerkelijke** samenleving. **Kerkenraadsvergaderingen** zijn in principe openbaar, maar er komt nooit iemand kijken. Over vervreemding gesproken. Synodes **verzetten bergen** werk, maar de **belangstelling** ervoor neemt **schrikbarend** af. Steeds minder **mensen** **be-**
palen wat belangrijk is. Anderen volgen de **koers**, of doen zelfs dat niet meer. De onvrede hierover laat **zich** verstaan. Het gevoel hebben dat je minder nodig bent, doet pijn. Als oplossing wordt nu voorgesteld: laat de vrouw eens de plaats van de man innemen, **laat** zij in die toren gaan zitten.
Maar zou het dan echt beter gaan?
Is dat het einde van de pijn?

Gescheiden circuits

Iedere **vergelijking** gaat ergens **mank**. Toch **hoop** ik met enkele lijnen iets geschetst te **hebben**, dat **herkenbaar** is.
Naar mijn diepe overtuiging komt de werkelijke pijn voort uit een proces van scheiding tussen ambt en gemeente. Gaandeweg zijn tal van **zaken** exclusief op de kerkenraadstafel terecht **gekomen**, ten koste van ieders functioneren daarin. **Neem** het **jaarlijkse huisbezoek**: het heeft diepe wortels in de kerkgeschiedenis, **maar** zoals het nu functioneert heeft het vrijwel geen contact met de **mogelijkheden** in de **wijk** om naar elkaar om **te** zien. Het lijken wel twee circuits, die langs elkaar **heenschuiven**. Met als gevolg (of misschien was het **wel** de **oorzaak**), dat ambtelijk spreken belangrijker wordt gevonden dan het onderlinge gesprek. De kerkenraad geeft immers leiding? En buiten het ambt gebeurt dat niet. Za eenvoudig is dat.
In het ene circuit wordt het daarom steeds drukker: steeds meer komt **op** de schouders van de ambtsdragert terecht. **Van** hen wordt veel verwacht, in voor- en tegenspoed. **Terwijl** in het andere circuit een zekere leegte wordt ervaren, naast

vrijblijvendheid. De onderlinge verwachting is niet erg hoog gespannen. Je kunt toch niet **zomaar** naar iemand **toestappen** met wat je op je hart hebt.

Een pijnlijke leegte! En in dat deel van de gemeente **zitten** alle **zus-**ters...

Een voorbeeld

Ik werd gebeld door **een** gemeente-lid. Hoe ik toch dat jonge stel in het huwelijk kon **bevestigen**. Wist ik **niet**, dat ze **een** half jaar hadden sa-mengewoond?

Nee, dat wist ik niet.

Maar dat gemeentelid wist het **wèl**, een half jaar **lang**.

'Waarom hebt u hen met opge-zocht, ze woonden twee straten ver-der?', **vroeg** ik.

Stomme verbazing. Dan uit de grond van het hart: 'IK???'. Maar ik ben toch geen **ambtsdrager**, ze zien me aankomen. En **trouwens**, zo goed ken ik ze niet.'

Zo **gaat** dat. Is het niet **herkenbaar**? Het broederlijk **vermaan** wordt ver-wisseld voor het ambtelijk toezicht. En dat niet **alleen**: het wezenlijke contact in de wijk is kennelijk **ty-**pisch voor de ouderling. Het is zijn taak ieder te kennen en zo **nodig** te **vermanen**. Daar kan een doorsnee gemeentelid **niet aan beginnen**. En al **zou** hij het willen, zou er dan **ruimte** en begrip voor zijn? Of zou het overkomen als overdreven **ge-**drag, een **zekere** drang om zich te laten gelden?

Hoe het ook kan

Toch heb ik wijze zusters **gekend**.

Ze waren niet in het ambt. Maar dat hoefde ook **helemaal** niet: ze **wer-**den **z6** wel ontdekt en regelmatig **bezocht**, door deze en gene die daar behoefte aan **had**.

Ik weet dat er mensen zijn, die in **stilte** ontzaglijk veel betekenen. Die met hun gaven volop betrokken zijn in het leven **van de gemeente**. Ze talen niet naar het ambt, wat zou dat **aan** hun functioneren **toevoe-**gen?

Maar dan praat je dus over sponta-ne stukjes integratie, dat het **geeste-**lijk leiding geven niet exclusief van het **ambt** wordt verwacht. Dan in-eens is er geen pijn meer te **voelen**, **integendeel**. Wat heerlijk om w te functioneren, zonder al die bestuur-lijke rompslomp.

Weg ivoren **toren**, het Woord ligt middenin de gemeente. Ieder **kan** het lezen en **eruit** vertellen.

Gevoelig

Laat niemand denken, dat ik trouwe hardwerkende ambtsdragers **iets** verwijten wil. Laten **ze ook** vooral niet in hun wiek geschoten zijn. Bet gaat niet om persoonlijke **nalatig-**heid, maar om de ontwikkeling van structuren, waarvoor **niemand** heeft gekozen. Het is gebeurd, **w we** hebben **het** samen gedaan.

Als we nu **dan** maar zien, dat het **z6** niet verder **kan**. Van de gaven van enkelingen wordt zeer veel ver-wacht, het is steeds meereen 'tour de force' om **ambtsdrager** te **zijn** én het vol te houden. Geen wonder dat deze mensen steeds moeilijker te vinden zijn.

Terwijl van alle andere **gemeentele-**den met al hun mogelijkheden veel minder verwachting is. Als je dan als vrouw niet in het ambt komt, kan een chronisch gevoel van over-bodigheid ontstaan. Terecht wordt dan gezegd: 'Waarvoor heb ik mijn **gaven** gekregen? Toch niet **alleen** om koffie te schenken en thuis op mijn man **te** wachten!' **Om van de** ongetrouwde zusters nog maar te zwijgen.

Ongelukkig

Daarom is het m.i. enigszins onge-lukkig, dat nu de vraag naar de vrouw in het ambt zo hoog wordt opgenomen. Het is ook niet logisch. Veel broeders **zien** er ronduit **tegen-**op, om het ambt **te** bekleden zoals het onder **ons** geprofileerd is. **Zou** het voor de zusters dan aantrekke-lijk zijn?

Laten we eerst eens doorpraten over het ambt zelf, over Gods **k-**

doeling daarmee, en over de ver-houding **tussen** ambt en gemeente. Laat het geestelijk gesprek opnieuw geïntegreerd worden in het **onder-**ling contact. Laat het zo **mogen** worden, dat een broeder en een zuster even belangrijk voor je zijn als **een** dominee, een ouderling of een **diaken**. Het is **zeker** mogelijk daaraan **te** werken, op allerlei ma-nier. En **&** het **lukt**, zal het een verademing zijn **voor iedereen**. En laten we **dàn** nog eens kijken, **hoeveel** pijn **er** is overgebleven.

Meditatief

IN PLAATS VAN EEN WONDERBOOM

(Jona 4)

Jona boos?

God reageert op de **bekering** van de inwoners van Nineve. Hij laat zijn toom varen. Maar de profeet Jona reageert anders dan zijn Zender. Hij is boos. Omdat God zo barmhartig is. Jona is wel **konsekvent**. Eerst weigeren om het oordeel aan te zeggen, uit **angst** voor bekering. En na de bekering balen als een **stekker**.

Is dat terecht, Jona? De **HERE** laat Jona zien hoezeer Hij gehecht is aan Nineve: Jona, jij **je** boompje, je **schaduw**; Ik mijn **Nineve**, met al die mensen en al dat **vee**. Mag **Ik**?

Kruis

Jona ontving van de HERE God een wonderboom als teken van zijn zorg waarmee Hij zich ook **ontfermde** over de stad Nineve.

Wij hebben het teken ontvangen van het **kruis** van Golgotha. Ook een teken van Gods liefde en zorg voor mensen.

En wat voor teken! Of je nu een plant laat opschieten en prijsgeeft aan verdorring of je eigen **Zoon** prijsgeeft aan de dood. **Wat** een verschil. **Wat** een overdonderende liefde.

Wij boos?

Hoe reageren wij op dat teken? Net zo bekrompen als Jona? Stellen wel liever zelf de grenzen aan Gods liefde?

Als het om onszelf gaat – **leven we op van** vergeving van zonden?

Als het om Gods schepping gaat – **hoe** onderhouden wij Gods **meubels**?

Als het om onze medemens gaat, ook al stijgt de slechtheid soms heel **hoog** – zijn **we** bewogen met hun lot?

Als het om de verbondenheid gaat met onze naaste, ook de allernaaste – wil ik wel nieuwe initiatieven **ne-men**!

Jona zn boompje.

God z'n Nineve.

Wij het kruis.

God de wereld.

Boos?

UIT DE KERKEN

Senaatswisseling van de Gereformeerde Studentenvereniging Groningen (GSV)

Op 12 maart 1998 heeft de GSV een nieuwe Senaat geïnstalleerd in de volgende personele **samenstelling**:

am. Egbert Greving, praeses
am. Gerben van Dijk, ab-actis
ama. Inge van der Horst, fiscus
ama. Kristel van der Stege, assessor primus
ama. Hanneke Kamphuis, assessor secundus

Ab-actiaat van de GSV:
Postbus 2628

9704 CP Groningen
050-5717844

Senaatswisseling van de Vereniging van Gereformeerde Studenten te Nijmegen (VGSN)

Op haar 8^e Dies Natalis, 20 maart jl., heeft de VGSN-Thesaurum Quaritans een nieuwe Senaat geïnstalleerd in de volgende personele **samenstelling**:

am. S.J. (Samuël) Driessen, preses
ama. H.A. (Heleen) van Bendegem, ab-actis
am. S.R.A. (Rolf) Vreugdenhil, thesaurier
ama. A.G.J. (Jolette) Cramer, assessor I
ama. I. (Ilja) Boeije, assessor II

Ab-actiaat van de VGSN-Thesaurum Quaritans
Postbus 331
6500 AH Nijmegen
024-3566629

HET EVANGELIE VAN HET KONINKRIJK

W.H. Rose

Wandelen met God

Hij verkondigde het Evangelie van het Koninkrijk'. Met die woorden geeft de evangelienschrijver Mattheüs een samenvatting van het onderwijs van Jezus (Matt. 4:23; 9:35). Eeuwen geleden had God het voorzeggd, nu gaat het gebeuren: God stuurt zijn koning, hij komt eraan. Verderop in zijn verslag van het leven van de Zoon van God op de planeet aarde blijkt dat Mattheüs deze typering van de blijde boodschap van Jezus zelf geleerd heeft. De leerlingen hadden de meester gevraagd wat het teken is van zijn komst en van de voleinding van de wereld. In de lange rede waarmee Jezus deze vraag beantwoordt, zegt hij op een gegeven moment (Matt. 24:14): 'En dit evangelie van het koninkrijk zal in de hele wereld verkondigd worden tot een getuigenis voor alle volken, en dan zal het einde komen.'

Het Koninkrijk en groei

Deze woorden van Jezus kun je zien als het oudste commentaar op het gebed dat Jezus zijn leerlingen leert te bidden: 'uw koninkrijk kome'. In dat commentaar leert Jezus ons tenminste drie dingen. In de eerste plaats: bidden om de komst van het koninkrijk is bidden voor de verkondiging van het evangelie. In verschillende gelijkenissen heeft Jezus duidelijk gemaakt dat het koninkrijk niet iets is dat stilstaat: er zit groei in het koninkrijk. Het koninkrijk groeit door de verkondiging van het evangelie. Dat geldt voor de verschillende dimensies die je kunt aanwijzen in de groei van het koninkrijk. Er is sprake van groei in de breedte, het ko-

ningrijk groeit getalsmatig: telkens weer andere mensen worden door God weggeroepen uit de duisternis en krijgen asiel aangeboden in zijn hemels koninkrijk. Er is ook sprake van groei in de diepte: de nieuwe burgers maken een groeiproces in geestelijke vitaliteit door. Groei in de breedte en groei in de diepte hebben beide dezelfde voedingsbron: de verkondiging van het evangelie. Het evangelie opent de ogen van mensen in duisternis voor de nood waarin ze zichzelf begeven hebben: vijandschap en zonde tegen de God die hen geschapen heeft. Het wijst tegelijk ook de weg naar buiten, het licht tegemoet: geloof in de Zoon van God die Zijn leven gaf in plaats van het leven van mensen die vijanden en zonda-

ren waren. Hetzelfde evangelie brengt groei in diepgang in het nieuwe leven: God geeft ons verging voor onze zonden, kent ons een nieuwe status toe door ons te adopteren als leden van zijn familie, en geeft ons een nieuw hart waarin zijn Geest komt wonen. Die genade bepaalt de startpositie voor het nieuwe leven. Het is de goede grond waar de liefde voor God en voor elkaar kan groeien en bloeien. De rollen zijn inmiddels wel ingrijpend omgekeerd: mijn oude ik aan het kruis, Christus op de troon.

Het Koninkrijk een wereldwijd netwerk

In de tweede plaats leert Jezus dat bidden om de komst van het koninkrijk betekent bidden voor de vorming van een wereldwijd netwerk. Ras, nationaliteit, sociale of economische klasse, dergelijke categorieën spelen in dit netwerk geen rol. De koning is in aantocht, en iedereen wordt opgeroepen klaar te zijn voor de ontmoeting. 'Bekeert u, want het hemels koninkrijk staat voor de deur', dat zijn de woorden waarmee Mattheüs de prediking van Johannes de Doper (3:2) en van Jezus (4:17) samenvat. Met een vergelijkbare boodschap stuurde Jezus zijn apostelen op pad, aanvankelijk naar het volk Israël (10:7), uiteindelijk naar alle volken (28:18-19): 'Mij is gegeven alle macht in de hemel en op de aarde. Daarom: ga op weg, en maak alle volken tot mijn leerlingen [...]'.
[...]

Het Koninkrijk een Feest

In de derde plaats leert Jezus dat bidden om de komst van het koninkrijk betekent bidden om het

einde van de bestaande orde. Dat einde van de bestaande orde markeert tegelijk het inluiden van een nieuwe orde, waarin al het verzet tegen de Koning definitief uitgeschakeld zal zijn. Dit is het moment waar de schepping vurig naar verlangt. Dit is het moment waar de hoop en verwachting van ieder christen zich op richt.

De bestaande orde kent die ontluiserende tweeslachtigheid van overgave en verzet, ook in het leven van een christen. Het is ook de orde waarin een apostel zich voorstelt als (Openb. 1:9) 'uw broeder en deelgenoot in de verdrukking en in het Koninkrijk en de volharding in Jezus'. Dezelfde apostel kan je ook leren uit te zien naar de nieuwe orde mals je naar een groots feest uitziet (19:6-9):

Haileluja! Want de Here, onze God, de Almachtige heerst als koning. Laten we blij zijn, laten we juichen, laten we hem de eer geven, want de bruiloft van het Lam is aangebroken, en zijn bruid heeft zich erop voorbereid. [...]

Gelukkig te prijzen zijn zij die een uitnodiging hebben gekregen voor het bruiloftsfeest van het Lam.

Beroepen te Bunschoten-Oost:
S.W. de Boer te Leek.

Schooldag over 'Verzoendag'

De Schooldag van de Theologische Universiteit valt dit jaar op woensdag 30 september. Thema: 'De Verzoendag voorbij?'. De schooldagcommissie tekent bij dit thema aan: "Agenda's noteren bij deze datum: Grote Verzoendag (Isr.)." In diverse kerkgebouwen zal door de docenten gesproken worden over de blijvende betekenis van Christus' verzoening. De commissie wijst erop dat kraampjes af standplaatsen voor publieke activiteiten tijdens de Schooldag aangevraagd moeten worden bij de marktmeester van de burgerlijke gemeente Kampen: tel. 06-52927143. Het aantal plaatsen is beperkt.

Examen

Ds. J. Werkman heeft op de classis Hattum met goed gevolg het kerkelijk zendingsexamen afgelegd*

Gemeenteschets over 'Leiden en laten leiden'

De vier vrijgemaakt-gereformeerde bijbelstudiebonden hebben een nieuwe, inmiddels vijfde, gemeenteschets uitgegeven. Ditmaal is het thema 'Leiden en laten leiden'. 'Hierin gaat het om Gods leiding in ons leven en onze verantwoordelijkheid', aldus de themacommissie in een toelichting. Prof. dr. C.J. de Ruijter uit Kampen verzorgde het studie- en werkmateriaal voor & onderscheiden leef-tijdsgroepen. De schets nodigt niet alleen op vereniging uit over het onderwerp te spreken, maar ook in

de gezinnen, aldus de commissie, die graag ziet dat er nog breder met het thema gewerkt wordt: onder andere in de preek, op huisbezoek en op wijk- en gemeentevonden. De schets telt 22 pagina's, kost f 5,- en is bij het GVI (tel. 038-42370400) te bestellen.

Doveninstituten Effatha en Guyot ondertekenen statuut samenwerking

De doveninstituten Effatha (Voorburg) en Guyot (Haren) gaan vanaf 1 april samenwerken in een Coöperatieve Vereniging. Beide instituten streven hiermee naar hogere kwaliteit van & dienstverlening, meer doelmatigheid en uitbreiding van het dienstenpakket. Het is de bedoeling dat op 1 januari 1999 ook het Centrum voor jongeren met een auditieve en verstandelijke handicap Weerklank (Amsterdam) meetreedt tot & coöperatie.

De directies van beide instituten willen met de oprichting van de Coöperatieve Vereniging inspelen op maatschappelijke trends en overheidsbeleid op het terrein van zorg en onderwijs aan doven en communicatief gehandicapten.

De instituten streven voorlopig niet naar een fusie. Door de oprichting van een Coöperatieve Vereniging is er gelegenheid voor andere organisaties zich aan te sluiten. Bovendien kunnen beide instituten door deze vorm langzaam naar elkaar toegroeien. Effatha en Guyot blijven regionaal onder hun huidige naam voortbestaan.

Twee weken geleden gaf ik het verhaal door dat ik op een studiedag van het GVI hield over 'kind en kerkdienst'. Vorige week heb ik laten zien wat de achtergrond van mijn standpunt is: oog voor de andere positie van het kind, oog voor de verenigende mogelijkheden van de liturgie, en oog voor de christelijke vrijheid die ontspannen maakt in het nadenken over deze vraag. Nu zeg ik nog iets meer over de huisliturgie en over enkele voorstellen die ik deed om kinderen bij de kerkdienst te betrekken. Ook wijs ik op literatuur.¹

Aansluiting of kortsluiting?

Als één van de achtergronden van het probleem 'kind en kerkdienst' noemde ik de secularisatie van ons leven en samenleven. In de kerkdienst doen we ineens allerlei dingen die uit ons dagelijks leven soms bijna verdwenen zijn. Voor onszelf maakt dat de vervreemding al dreigend. Maar voor het ingroeien van kinderen in de eredienst is het helemaal funest. Als het goed is, trainen we elkaar in het gezin juist zo in de verschillende onderdelen van & omgang met God, dat een kind in de kerkdienst allerlei elementen herkent van thuis. Onze huisliturgie is de belangrijkste factor om aansluiting te brengen tussen de kinderen en de kerkliturgie. Maar gaat het daarbij wel om aansluiting? Ontstaat er zo ook niet gemakkelijk kortsluiting? Je ziet vaak dat mensen die hun huisliturgie weer nieuw leven willen inblazen, naar nieuwe vormen grijpen. Je doet als gezin een kringgebed. Je bespreekt vooraf waarvoor gebeden gaat worden. Je bidt en leest om

beurten. Je zoekt de boodschap van de bijbel via gespreksvormen, waarin iedereen meedoet. Je zingt uit de E&R-bundel, in canon, met andere instrumenten. Je klapt in de handen, heft ze op in overgave, knielt bij het gebed. Als je als kind al deze dingen thuis zou leren, voelt de kerkdienst nag steeds vreemd aan. Daar ben je veel passiever. Je zingt er andere liederen. De sfeer is innerlijker. Dan ontstaat er meer kortsluiting dan aansluiting.

Bevruchten en snoeien

Hier ligt inderdaad een risico. Maar het hoeft niet onoverkomelijk te zijn. Het is niet zo erg als in de huisliturgie meer kan dan in de kerkliturgie. Het is zelfs goed denkbaar dat waardevolle elementen vanuit de persoonlijke of huiselijke omgang met God op den duur ook de kerkdienst binnen komen. De huisliturgie mag de kerkliturgie bevruchten.

Trouwens, ook omgekeerd kan dat gebeuren. Je kunt vaak een voorbeeld nemen aan dingen die in de

kerkdienst plaatsvinden, bijvoorbeeld de voorbeden, en ze meenemen in je persoonlijke of huiselijke eredienst. En de beproefde stijl van de kerkliturgie en de kerkliederen, die je misschien niet direct aanspreekt, kan op den duur juist vormend en verrijkend werken in je huisliturgie.

Wel is het nodig, dat je in de huisliturgie bewust aansluiting zoekt bij de gang van zaken in de kerkdiensten van jouw gemeente. Je mag natuurlijk best meer doen, maar sluit je in ieder geval ook aan bij die gebruikelijke kerkdiensten. Het zou bijvoorbeeld niet verstandig zijn om thuis alleen maar E&R-liederen te zingen, en het kerkboek dicht te laten. Gebruik beide bundels dan minstens evenveel. Dat vraagt van sommigen waarschijnlijk enige zelfverloochening. Je moet misschien tot op zekere hoogte snoeien in wat je beter Ligt. Maar het zal rendement hebben. Zo houdt je de verbinding tussen huisliturgie en kerkliturgie herkenbaar, en voorkom je vervreemding. Juist om kinderen te helpen ingroeien in de eredienst is het nodig om in de huisliturgie die balans tussen snoeien en bevruchten te vinden.

Herkenningsmoment

Huisliturgie kan nog directer helpen om in de kerkliturgie thuis te raken. Je kunt je huisliturgie bijvoorbeeld met nadruk richten op de kerkliturgie van de afgelopen of de komende zondag. Zo zou je een moment van 'offeren' kunnen inbouwen, bijvoorbeeld door geld apart te leggen als je samen bidt en zingt en dit op te sparen voor de collecte van de komende zondag. Eventueel kun je dit 'offeren' ook

koppelen aan een echt 'offer'. Je **levt bijvoorbeeld** iets in op het eten: een dag geen **beleg**, geen **vlees**, geen **snoep**, minder luxe, **en wat** je daarvoor **uitspaart opzij** leggen. Een andere mogelijkheid is in de bijbellezing tijdens de **huisliturgie** gebruik te maken van een zondagse **lezing**. En dan niet alleen op de zondag zelf, **zoals** vaak **gewoonte** was, maar juist halverwege de **week**. **Zo kun je** ook een lied dat in de dienst gezongen wordt, thuis nog even naar voren halen. En hetzelfde is mogelijk **met** de boodschap van een **preek**, of met de inhoud van een catechismus-zondag. Je kunt vanuit je **huisliturgie** ook punten **van** voorbede aandragen en aan de voorganger vragen of hij ze wil meenemen in de zondagse voorbeden. En met enige creativiteit zijn er zo nog veel meer verbindingen te leggen tussen wat in de kerkdiensten gebeurt en wat je thuis doet. Je **hoeft niet** altijd alles **daarvan** te doen om **toch** direct effect te ervaren. Een paar **herkenningsmomenten** door de week maken van de kerkdienst al veel meer iets van jezelf, als volwassene en als kind.

Afstemmen

Wil dit optimaal functioneren, dan vraagt het ook iets van de kant van de kerk. **Zo kunnen** we het sparen voor de zondagse collecte veel gericht **maken** als we vooraf concreter aangeven waarvoor gecollecteerd **wordt**. Tegelijk zou je dan **ook** meer afwisseling in die doelen moeten aanbrengen. **Ook** in de vormgeving van de zondagse collecte **kan** iets verbeterd worden. In plaats **van** het geld ophalen, waarbij we als kerkgangers erg passief blijven, kun je ook een vorm **kieszen** waarbij de gaven naar voren gebracht worden. Dat **geeft** tegelijk wat meer lichamelijke beweging in de dienst. Uit een **gezin** kan het een kind zijn dat namens de anderen het gespaarde geld gaat brengen. Ook zou het goed zijn als langer van te voren duidelijk was wat er in de diensten gelezen zal worden,

waarover geprekeet wordt en welke liederen gezongen worden. Bij minder bekende of nieuwe liederen (denk aan de komende nieuwe gezangenbundel) kan juist de **huisliturgie** een hulpmiddel **vormen** om ermee vertrouwd te raken, en ze **zo** de zondag na de week waarin je ze thuis samen gezongen hebt, enthousiast te gebruiken in de kerkdienst. **Vooruitgrijpen** op een dienst geeft in die dienst grotere betrokkenheid dan erop **terug** grijpen. Nog mooier is het als er rond de diensten (dus niet alleen de preken!) in de gemeente een **voorbereidingsgroep** bestaat. **Eén** van de dingen die zo'n groep **kan** verzorgen, is het aanbieden **van** verwerkingsmogelijkheden **van** onderdelen van de liturgie en/of de preek. Die kunnen ook speciaal op **kinderen** gericht **zijn** en **bijvoorbeeld** in de huiselijke situatie gebruikt worden. Zowel van de kant van de **huisliturgie** als van die van de **kerkliturgie** kan gewerkt worden aan een veel nadrukkelijker afstemming van beiden op elkaar.

Wilde ideeën

In mijn verhaal **voor** het GVI op-perde & ook **allerlei** ideeën om kinderen in te schakelen in de eredienst. **Op sommigen** komen deze wellicht **over** als wilde ideeën. Daarom **wil** ik bij enkele punten wat meer argumenten geven. Ik **stelde bijvoorbeeld** dat je **kinderen** zou kunnen **betrekken** bij het voorlezen van **bijbelgedeelten**. Ook pleitte ik ervoor dat in de gebeden niet alleen de dominee voorgaat, maar **ook** anderen kunnen deelnemen. Onder die anderen mogen wat mij betreft ook kinderen zijn. Zelfs beweerde ik dat je bij de preek meer stemmen kunt laten klinken: door gelegenheid te bieden **voor** vragen en reacties, door kinderen te laten helpen om iets van de boodschap vorm te geven, en door **anderen** te vragen **een stuk** van de preek **voor** hun rekening **te** nemen, waarin zij zich speciaal tot de kinderen richten.

Natuurlijk moet je voor zulke ideeën eerst draagvlak in je gemeente vinden. Onwijs **optreden** maakt veel **waardevol**s stuk. Maar afgezien daarvan roepen mijn **opmerkingen** misschien ook een **diepere** vraag op: kunnen dit soort **din-gen** wel **binnen** een gereformeerde visie op kerkdienst en preek? Daarop wil ik graag **wat dieper** ingaan.

Voorlezen

Er bestaat al langere tijd een discussie over de vraag of schriftlezingen **en** preek aan elkaar verbonden **moeten** worden. Er zijn tijden geweest dat beiden los van elkaar stonden, zowel wat betreft de inhoud als wat betreft de plaats in de eredienst. Daarin steekt iets waardevol. Je merkt eraan dat de **schriftlezing** niet in de schaduw moet staan **van** de preek. In zekere zin is de **lezing** van de bijbel nog gewichtiger dan de **uitleg** en **concretisering** daarvan in de preek. In de lezing **is** het spreken **van God** tot ons **directer**. Toch zitten er ook schaduwkanten aan. De preek moet niet in de lucht hangen, maar merkbaar aansluiten bij de bijbel. **Ook** historisch is een ontkoppeling onlogisch. Zowel in de **synagoge** als in de eerste gemeente gaat de lezing direct **over** in de uitleg (vgl. **Luk. 4:17.20.21; Hand. 13:15; 1 Tim. 4:13**). Het voorlezen van de bijbel had trouwens ook een praktische functie. Haast niemand beschikte zelf over de bijbel. Door de **voorlezing** leerde je Gods Woord kennen. Zelf zie ik wel iets in een combinatie-vorm. Naast een doorgaande **lezing** die niet bij voorbaat in verband staat met de **preek** zijn er **dan** ook lezingen waarbij de preek direct aansluit. Nu leidt de nauwe koppeling tussen lezing en preek er zomaar toe dat beiden **door** de voorganger verricht worden. **Soms** wordt dat zelfs verdedigd met de 'voorlezer' uit **Opb. 1:3**, die **dan** gelijk gesteld wordt aan de '**engel der gemeente**' uit het volgende hoofdstuk, waarbij die 'engel' gezien wordt als de **voorganger van de gemeente**. **Afgezien**

van het feit dat in deze uitleg veel wissels wel erg snel genomen worden, kan het op andere gronden duidelijk zijn dat de prediker en de voorlezer niet dezelfde persoon hoeven zijn.

Nergens draagt de bijbel dat op, al zou het in Opb. 1 en 2 het geval zijn. In de synagoge konden bovendien meerdere voorlezers na elkaar optreden, terwijl er maar één de uitleg verzorgde. En in Hand. 13:15 is Paulus de prediker bij een lezing die één van de andere 'kerkgangers' daarvoor heeft verricht. Ook in de kerkgeschiedenis zijn vanaf de eerste eeuwen anderen betrokken in de voorlezing.

Gaven

Het is ook niet zo, dat deze anderen ambtsdragers moeten zijn. In de rooms-katholieke traditie werd 'voorlezer' op een gegeven moment één van de lagere ambten. Maar dat heeft meer te maken met een proces van clericalisering dan met een bijbelse impuls. Het zou ook vreemd zijn als de oudtestamentische synagoge-liturgie op dit punt royaler zou zijn dan de nieuwtestamentische kerkdienst. Naar mijn overtuiging mag je het 'voorlezen' in de kerk benaderen vanuit het spreken van de bijbel over verschillende 'gaven' in de gemeente. In het Nieuwe Verbond is het niet passend om zo weinig mogelijk gemeenteleden persoonlijk in te schakelen in de dienst, maar juist om royaal ruimte te geven aan ieders gaven (1 Kor. 12-14). Daarom is het mooi als de verschillende lezingen ook door andere gemeenteleden dan de predikant worden verricht. Het enige criterium daarbij ligt in die gave. De één heeft het nu eenmaal meer in zich om voor te lezen dan de ander. Overigens moet je met dat criterium niet perfectionistisch omgaan. Dan zouden trouwens ook sommige dominees moeten stoppen met voorlezen in de kerk... Een gave kun je ook ontwikkelen.

Ook voor de vraag of je kinderen mag inschakelen bij dit voorlezen

lijkt mij het criterium van de gave om voor te lezen het enige dat telt. En zelfs op dat punt mag er enige relativering zijn. In onze tijd kunnen we bijna allemaal meelesen. Dus van de manier van voorlezen hangt minder af dan vroeger. Maar de voorlezing blijft een gewichtig moment, omdat Gods woorden tot klinken worden gebracht. Daarbij is goede voorbereiding passend, bij volwassene en kind. Soms wordt verdedigd dat je eerst een soort 'geloofsbelijdenis' zou moeten hebben gedaan, waarin je laat merken dat je weet wat je doet. Kregen joodse jongens niet pas rond hun 12e levensjaar zelf verantwoordelijkheid in de synagogeliturgie? Maar dit is niet meer dan een fraaie gedachte, waar je andere fraaie gedachten tegenover kunt zetten. Bijvoorbeeld dat de lof op God, waarin je grote woorden over Hem gebruikt, volgens de bijbel ook grote zorgvuldigheid vereist. Toch koestert de HERE juist het loflied van de kinderen. Als een kind zijn gaven inschakelt in de dienst aan God mag het gewoon kind blijven. Daarom zie ik er vooralsnog geen probleem in als kinderen meedoen in de zondagse lezingen. In de praktijk zou ik van de drie lezingen in een kerkdienst er één door een kind laten verrichten, één door een ander gemeentelid (m/v), en één door de predikant of een ouderling.

Bidden

Voor het bidden in de kerkdienst valt iets soortgelijks te zeggen. Volgens de verklaring van 1 Kor. 11 en 1 Tim. 2, die mij het meest natuurlijk lijkt, deden meerdere 'gewone' gemeenteleden, mannen én vrouwen, mee aan de gebeden in de eredienst. Bij die gebeden gaat het in ieder geval om voorbeden (1 Tim. 2) en om lofzeggingen (1 Kor. 14:14-16). Wij zijn meestal gewend dat de predikant de gebeden doet. Maar de echte biddende instantie is ook dan de gemeente, met de predikant als haar 'mond'. Daarom is er niets tegen, maar juist erg veel voor te zeggen, dat ook ou-

derlingen, diakenen en andere gemeenteleden voorgaan in kerkgebeden. Het karakter en de inhoud van die gebeden kunnen bijvoorbeeld mee bepalen wie ze doet. Zo kan het bijvoorbeeld zinvol zijn om regelmatig een ouderling te betrekken in een gebed voor de opening van het woord, en een diaken bij bepaalde voorbeden. En zo kun je bij een gebed van schuldbelijdenis, of van aanbidding en lofprijzing heel passend niet-ambtsdragers inschakelen. Aan één gebed kunnen ook meerderen deelnemen. In een reeks voorbeden kunnen meerdere stemmen klinken.

Kinderstem

Ook in dit gebed van de hele gemeente mag de stem van kinderen klinken. Weer wijs ik op de lofprijzing van de gemeente, waar de HERE kinderen niet in de schaduw laat staan, maar juist extra naar voren haalt. Per analogie geldt dat ook voor andere gebeden. God aanroepen in nood is trouwens ook een manier van loven (vgl. Psalm 50). Hetzelfde geldt van het belijden van schuld. Trouwens heel wat psalmen en gezangen, die kinderen gewoon zingen, zijn gebeden. En zoals de jonge Samuël het eens tegen God leerde zeggen in afwachting van het Woord, zo kan een kinderstem ook vandaag bidden voor de opening van het Woord: 'spreek HERE, want uw knecht hoort'. Dit laatste voorbeeld maakt duidelijk dat de voorgangers daarbij wel de verantwoordelijkheid houden. Het is Eli die Samuël deze woorden leert bidden. Zo moeten volwassenen een eventuele gebedsbijdrage van kinderen in de dienst helpen richten. Dat vraagt dus om goede voorbereiding. Maar dat is voor het gebed in de eredienst eigenlijk altijd al hard nodig. In ieder geval is het bijbels gesproken niet vreemd dat de verantwoordelijkheid voor de gebeden in de dienst bij de één ligt, terwijl onder diens verantwoordelijkheid ook anderen meedoen. In 1 Tim. 2 legt Paulus de verantwoordelijkheid voor de voor-

beden van de gemeente in Efese duidelijk bij Timoteüs. Toch blijkt direct daarna dat ook anderen aan die gebeden deelnemen.

Preken

Ik noemde ook een voorbeeld van het betrekken van kinderen in de verkondiging van Gods Woord via de preek. Dat lijkt misschien nog het vreemdst. Kan dat bij de preek: vragen stellen, een gespreksvorm, een ander inschakelen, kinderen laten helpen? De preek verkondigt toch met gezag Gods Woord!? Daarvan wil ik niets afdoen. Toch hoeft het niet te betekenen dat de preekvorm helemaal die van de monoloog moet zijn. Dat kan al duidelijk zijn uit 1 Kor. 14:26-35. Nadat in de dienst verschillende profetieën klonken, moest de boodschap van God voor de gemeente met gezag duidelijk worden gemaakt. Maar dat gebeurde kernelijk ook in de vorm van een gesprek, misschien zelfs een discussie, waarbij vragen gesteld en beantwoord werden. Wij zijn gewend aan de preek als afgeronde toespraak van één persoon. En ook die beproefde vorm herken je in de bijbel. Maar je kunt niet volhouden dat de bijbel als het gaat om de vorm waarin Gods woord naar voren gebracht wordt, ons in deze ene bepaalde richting bindt.

Het is ook niet vreemd om anderen te betrekken bij de preek. Je kunt het vergelijken met wat ik zojuist zei over het bidden. Het blijft mogelijk dat één persoon verantwoordelijk is voor de inhoud van de boodschap, terwijl onder zijn verantwoordelijkheid toch ook anderen worden ingeschakeld. Zo maakte ik in Rotterdam mee dat één van de Pakistaanse gemeenteleden een stukje preek in het urdu verzorgde, als niet de speciaal opgeleide evangelisatiepredikant maar een 'gewone dominee' preekte.

Communicatie

Trouwens, volgens het Nieuwe

Testament zijn 'leren' en 'verkondigen' wel met een extra verantwoordelijkheid toevertrouwd aan speciale leraars, maar sluit dit niet uit dat het tegelijk ook activiteiten blijven van de andere gemeenteleden. Heel de gemeente verkondigt ook, en je moet elkaar tijdens de samenkomsten ook onderling leren en terechtwijzen (1 Kor. 11:26; 1 Kor. 14:26; Col. 3:16; 1 Tess. 5:11-14; Heb. 5:12; Heb. 10:25). Dus kan het niet principieel uitgesloten zijn, wanneer in de verkondiging ook andere stemmen klinken dan die van de predikant.

Nu heeft - als het goed is - niet elke preek hetzelfde karakter. Soms ligt er nadruk op praktische instructie, soms op dieper doordringen in de leer van Christus, en soms op een wervende proclamatie van Gods boodschap. Waar het 'leren' (uitleggen en concretiseren) centraal staat, is een vorm met vragen en gesprek goed denkbaar. Waar het meer om 'proclameren' gaat, kun je beter vormen zoeken die het effect van de betrokkenheid bij de boodschap ondersteunen en deze juist niet tot iets 'rationeels' of 'praktisch' reduceren. Maar in beide gevallen lijkt het mij niet verkeerd om - waas dat zinvol is - anderen te betrekken in het communicatieproces.

Dialogo?

ik begrijp wel welk gevaar velen zien opdoemen bij dit soort pleidooien. Er zijn ook 'moderne' christenen die pleiten voor dialoog-achtige vormen van preken. Bij hen is de achtergrond vaak ook een andere opvatting over de aard van de bijbel en het goddelijk karakter van het Woord. Het Woord is ons in die visie niet gegeven, om het vervolgens door te geven, maar het moet telkens weer opkomen uit de dialoog tussen de bijbel, de traditie en onszelf. Voor dat soort dialoogvormen pleit ik nadrukkelijk niet. Toch moeten we op dit punt leren nuanceren, alleen al gezien de verschillende vormen binnen de

bijbel en de kerkgeschiedenis. Je kunt ook zonder deze moderne ballast, binnen een gezond, bijbels kader, zoeken naar aanvullende vormen. Niet om de inhoud van Gods Woord ook enigszins uit jezelf te laten opkomen, maar juist om de doorwerking van het door God gegeven Woord in alle geledingen van de gemeente optimaal te dienen.

Slot

Hiermee rond ik de toelichting en uitwerking bij mijn verhaal over 'kind en kerkdienst' voorlopig af. Ik kon maar een paar aspecten wat meer belichten. Ik moet bijvoorbeeld een historisch exposé laten liggen. Het is interessant om na te gaan hoe kinderen in vroeger eeuwen meededen in de liturgie. Het is ook nuttig om de geschiedenis van het kerkelijk kinderkerkwerk vanaf de 19e eeuw zich te zien ontwikkelen. Daarin ging het aanvankelijk niet om 'kindernevendiensten', maar om zelfstandige kinderdiensten, vooral voor randkerkelijke kinderen. Pas later is die geschiedenis ingeëngvloeid met de vragen rond de gewone kerkdienst en de moeilijker geworden positie van kinderen daarbinnen.

Het zou tenslotte ook belangrijk zijn om na te gaan vanaf welke leeftijd de participatie in de gewone liturgie mogelijk is. Sommige moderne handboeken gaan zover dat ze de kerkgangers in de westerse cultuur aanbevelen om zelfs de babies en de allerkleinsten mee te nemen, zoals ook in andere culturen gebeurt. Anderen starten bij de huidige praktijk van een crèche tot een leeftijd van ongeveer 4 of 5 jaar, en vragen juist of deze leeftijd niet wat opgerekt kan worden, waarbij tegelijk de invulling van de crèche wat zinvoller zou moeten worden. Ik duid maar wat punten aan om duidelijk te maken dat de bezinning wat mij betreft nog lang niet volledig is.

Maar ik ben wel sterk overtuigd geraakt dat een liturgische benadering

de beste bedding biedt om ook zulke thema's nader te doordenken. En ik hoop dat de bezinning in allerlei plaatselijke kerken in ieder geval ook in die bedding een flink eind mee wil varen.

Een greep uit literatuur waarop mijn verhaal stopt:

- J.P. Boendermaker, *Driemaal drie is men*. Een boekje voor gemeentelieden die zich de liturgie eigen willen maken, Den Haag/Amsterdam 1989 (5e druk).
- J. van Bruggen, 'Spoken en zwijgen van vrouwen in de gemeente. De betekenis van 1 Korintiërs 14,34-36', in: *De Reformatie*, jrg 67 (1991/2), nr. 21, 397-401.
- Credo, themanummer, jaargang 1993, nr. 2.
- H. Folkers, 'Kindgericht' in: *De Reformatie*, jrg 67 (1991/2), nr. 22, 426-428, en 'Kindgericht II', in: *De Reformatie*, jrg 67, nr. 30, 590-592.
- Anje de Heer - de Jong, 'Kinderen... de kerk in', in: *Bij de Tijd*, jrg 1, nr. 6 (feb. 1993), 22-26.
- Wim Jansen, *Voor het preken de kerk uit*. Pleidooi en handreiking voor het verbeeldend preken met kinderen en volwassenen samen, 's Gravenhage 1989.
- E.R. Jonker, J.J. de Lange, *Thuis raken in geloof*, Themanummer van het tijdschrift *Praktische Theologie*, jrg 23 (1996), nr. 4.
- J. Kamphuis, *Her hallel van de kinderen: de plaats van de kinderen in de lofop God*. Goes 1994.
- Tjitske Kuiper-de Haan, 'Kinderen de kerk uit?', in: *Bij de Tijd*, jrg 1, nr. 3 (sept. 1992), 12-15.

- A.G. Knevel (red), *Bijbel en kind*. Theologische verkenningen. Bijbel en praktijk, Kampen 1996.
 - J.H. van der Laan e.a., *Kind en kerkdienst*, Themanummer van het tijdschrift *Praktische Theologie*, jaargang 1983/4.
 - B. Luiten, 'Kind en eredienst, een spanningsveld', in: *De Reformatie* jrg 73 (1997/8), nr. 19, 377-380, en 'Kind en eredienst, naar een betere integratie', in: *De Reformatie* jrg 73 (1997/8), nr. 20, 397-401.
 - Paul Oskamp, Niek Schuurman e.a. (red), *De weg van de liturgie. Tradities, achtergronden, praktijk*, Zoetermeer 1998.
- Daaruit met name: Sjoerd P. Zwaan, 'Kind

- en liturgie', 388-394.
- *Rapport Studiedeputaten eredienst, aan de Generale Synode van de Gereformeerde kerken in Nederland*, Barneveld 1996.
- Hans Christoph Schmidt-Lauber/Karl Heinrich Bieritz (hrsg), *Handbuch der Liturgik*. Liturgiewissenschaft in Theologie und Praxis der Kirche, Leipzig/Göttingen 1995 (2e druk), 771-785.
- M.A. Vrijlandt, *Liturgiek*, Zoetermeer 1992 (3e druk).
- Robert E. Webber (ed), *The complete library of christian worship, volume 7: The ministries of christian worship*, Nashville, Tennessee 1994.91-134.

U bent een meelevend christen.

**U geeft royaal aan de kerk
en het barmhartigheidswerk.
Maar u wilt wel maximaal gebruik
maken van de fiscale aftrekmogelijkheden.**

Wilt u daar meer over weten,
vraag dan vrijblijvend de informatiefolder aan van:

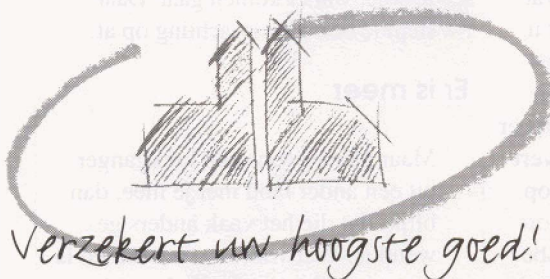
DE STICHTING

Meer Daad bij het Woord

Nieuwlandsweg 6, 8091 HN Wezep

of telefonisch: (038) 376 48 71

donatus

Verzekerdrijn bij Donatus is een geruststellend gevoel.
Al sinds 1852 dé verzekeraar voor uw kerkelijke eigendommen,
maar ook voor al uw andere verzekeringsaangelegenheden.
Vraag vrijblijvend onze brochure of offerte of maak een afspraak voor
een vrijblijvend persoonlijk gesprek.

Postbus 500
5240 AM Rosmalen

Hoff van Hollantlaan 8
Tel. 073 5221700 - Fax 073 5221717

GELOOFWAARDIG VERZEKERD

VORM EN STRUCTUUR VAN DE PREEK

C.J. de Ruijter

KAMPEN PRAKTISCH

En goede preek heeft drie punten.' Tientallen jaren lang was dat een wijsheid die elke gereformeerde kerkganger kende. Van jongsaf zijn we dat zo gewend. Het is vertrouwd. Het heeft ook iets overzichtelijks. Je hebt er houvast aan. En voor de kinderen is het een goede maatstaf om te weten 'hoe lang het nog duurt'.

Maar moet dat nou ook perse, dat een preek drie punten heeft? Kan het ook anders? In dit (en het volgende) artikel rond de prediking aandacht voor de structuur en de vorm van de preek.

Thema en verdeling

Natuurlijk komen die drie punten niet uit de lucht vallen. Ze horen meestal bij een thema. Na de inleiding van de preek geven veel dominees een samenvatting van de (boodschap van de) tekst. ('Ik vat de boodschap van de tekst voor u samen onder dit thema:'). En vervolgens verdelen ze dat thema in (liefst) drie punten. Soms zijn dat er ook wel eens twee, maar dat levert vaak niet zo'n mooie structuur op. Die preekmethode is diep verworteld in onze traditie. Al aan het begin van deze eeuw was het in de gereformeerde kerken ingeburgerd om te preken met een thema en verdeling. En na de Vrijmaking heeft die gewoonte zich buitengewoon sterk weten te handhaven in de preekpraktijk van onze kerken. Die methode heeft ook een naam. Als we het echt officieel willen zeggen noemen we dit de synthetisch-analytische preekmethode. Synthetisch: dat wil zeggen je geeft een samenvatting (synthese) in het thema.

Analytisch: je ontleedt de tekst in de verschillende delen (verdeling). Voor de meeste kerkgangers is dit de gewone aanpak waar je week in week uit mee vertrouwd geraakt. Je keert & opbouw van een belangrijk gedeelte in de kerkdienst. Je weet wat er komen gaat. Daar stem je ook je verwachting op af.

Er is meer

Maar gaat er eens een kerkganger uit een ander land met je mee, dan blijkt dat die het vaak anders gewend is. Wat voor ons vertrouwd is kennen anderen soms helemaal niet. En andersom kennen wij hun vormen vaak niet. Maar dan blijkt dat je ook een heel andere preekmethode kunt kiezen. Voor sommige kerkgangers is dat een heel nieuwe gedachte, dat het ook anders kan. Maar als je er over nadent is het ook eigenlijk wel logisch. Calvijn heeft nooit gepreekt met een thema en verdeling. En Athanasius ook niet. Om nog maar te zwijgen van de apostel Paulus. En toch mochten

hun preken er wezen!

En zo hebben alle eeuwen door veel predikers een eigen stijl, een andere methode gehanteerd, waarmee ze de gemeente gediend hebben. Let je op de manier van doen in de kerk van alle tijden en plaatsen, dan is er een hele staalkaart aan preekmethodes. Er is meer dan een preek met een thema en verdeling.

De kracht van een methode

Toch is kennelijk in onze preektraditie deze methode zo sterk begunstigd dat alle andere mogelijkheden uiteindelijk buiten beeld vielen. Dat is ook niet zo verwonderlijk als je nagaat waar de kracht van deze methode ligt. Allereerst is die kracht gezocht in het element van de verantwoording. Als je een thema presenteert en dat analytisch verdeelt, leg je inhoudelijk verantwoording af van wat je doet. Je maakt bij voorbaat duidelijk waar het in de preek om aal gaan en langs welke weg dat thema in verschillende gedachten uitgewerkt zal worden. Zo leg je verantwoording af tegenover God en tegenover de gemeente. Daaruit spreekt respect tegenover de Here, tegenover de tekst en tegenover de gemeente. In de tweede plaats is dit natuurlijk een structuur die voor prediker en hoorder veel helderheid verschaft. De opbouw van het betoog wordt bij voorbaat aangegeven en zo kan de samenhang van de preek doorzichtig worden tijdens het preken en luisteren. En er is nog een derde sterke punt. Bij deze methode wordt speciale aandacht gevraagd voor de strekking van de tekst. Het thema wil immers samenvatting zijn van de

(boodschap van de) tekst. **Zo** biedt het thema de hoorder houvast bij het verwerken van de boodschap. Een houvast, dat hij vaak **ook** mee kan nemen de kerk uit. Als je het thema en verdeling nog kent, heb je daarin een korte **samenvatting** van de boodschap.

Actuele vragen

Het is dus een preekmethode met sterke kanten. Er werden ook **wel kritische** vragen aan deze **methode** gesteld. Vanuit twee invalshoeken wil ik die vermelden. In de eerste plaats vanuit de communicatiewetenschap, vervolgens vanuit de vraag naar de **doelstelling van de preek**. **Er zijn best meer** invalshoeken te noemen, maar ik vermeld **deze** twee, omdat in eerdere **artikelen** van deze serie over de prediking deze twee elementen uitvoerig aandacht gekregen **hebben**. Vanuit de communicatiewetenschap **wordt** het bezwaar **geopperd**, dat je met **het noemen** van thema en verdeling eigenlijk veel te vroeg je materiaal prijs geeft. Het is immers nog behoorlijk aan het begin **van de preek** dat de prediker de **opzet** van de preek al met formulering en **al** aan de **gemeente** doorgeeft. Het **bezwaar** is dan, dat daarmee nogal **wat** van de spanning weggenomen kan worden. Je hebt als (s)**preker** eigenlijk al 'verraden' wat je gaat doen, en dan is **voor** de hoorder de verrassing **w** af.

Iets van dat bezwaar **kan** ik wel navoelen. Je kunt er wel eens gemengde gevoelens bij hebben. Aan de ene kant spreekt het me altijd erg **aan** als de **prediker** **thema** en verdeling presenteert. Vooral als dat op **een** kundige manier gebeurt, merk je **als** kerkganger dat **daarmee** de tekst soms opeens **open** gelegd wordt. Tegelijk kan er iets **van** de spanning weggenomen worden, **doordat** je nu van **te voren** weet wat er gebeurt **gaat**. Soms **is** het inderdaad zo dat een prediker in het **begin** te veel van zijn kruut verschiet. Maar **eerlijk** gezegd vind ik dat dan eerder de prediker te kort schiet dan

de methode. Van dit bezwaar ben ik dan ook niet zo onder de **indruk**. **Van** meer belang lijkt me een opmerking vanuit de invalshoek van de doelstelling. Zoals gezegd is eerder in deze serie aandacht **besteed** aan doelgerichtheid bij het preken. En juist vanuit deze invalshoek valt er wel een vraag te stellen aan de onder ons **bekende preekmethode**. Je methode is immers **een middel** om het gestelde doel te bereiken. Als het doel is vastgesteld zul je daarom het **middel** (wat is bij dit doel de beste methode voor m'n **preek?**) daarop **afstemmen**. Maar als er maar één methode gehanteerd wordt, valt er niet veel te kiezen. En dat is dan ook het bezwaar **vanuit** deze invalshoek: de **keuze** voor een bepaalde **preekvorm** moet je kunnen verbinden aan de **gekozen** doelstelling. Maar dat levert problemen op, als er geen keus mogelijk is. **Kortom:** vanwege de wisselende doelstellingen van de preek, hebben we behoefte aan meer **mogelijkheden** dan deze ene preekmethode ons bieden kan.

Achtergrond

Een bepaalde eenzijdigheid zit er dus wel in deze **preekwijze**. Het is opvallend zoals deze methode in **onze** traditie glansrijk veld gewonnen heeft. De sterke kanten **kunnen** ook echt kracht verlenen aan het geheel van het betoog. Maar tegelijk vraag je je **af** hoe het kan dat kerken in andere tijden en andere landen op een heel **ander** spoor zijn uitgekomen.

Dat is **ook** bij nader inzien echt een belangrijke vraag. Want hoe sterk deze methode ook zijn **in** het is toch niet denkbaar dat 2000 jaar preken maar één goede **preekmethode** zou opleveren. **Kennelijk** heeft men in andere **tradities** een ander **preekspoor** gevolgd. Wat was **dan** de reden dat men binnen verschillende **preektradities** zo anders uitkwam?

Het **speciale** van onze **preekmethode** in thema en verdeling zit in de achtergrond. Je kunt zeggen dat er

duidelijke verbindingen liggen **tussen** de retorica en de **preektraditie** in onze kerken. De retorica (laren **we** het even de kunst van de wel-sprekendheid noemen) stelt regels **op** voor de **wijze** waarop je het best een betoog **kunt opzetten**. **Hoe** zoek je je onderwerp, wat voor **probleemstelling** kies je, welke structuur is geschikt, wat voor argumenten moet je gebruiken enz. De bedoeling is nl. je hoorders te overtuigen t.a.v. een bepaald onderwerp. Nu heeft de retorica al zeer oude papieren. De wortels liggen al in de klassieke oudheid. In de eerste eeuwen na Christus was het een zeer gerespecteerd vak. En eeuwen later zie je veel daarvan terug komen, als vanaf de Renaissance de oudheid **weer** ontdekt wordt. Men gaat zich dan opnieuw verdiepen in de **wetten van de** retorica. In die zelfde tijd (**na de** Reformatie) kwam de **vraag** op hoe de **kerk** zou moeten werken aan een preekleer ten dienste van de vorming van de predikers. Het ligt voor de hand dat men verband ging leggen tussen die twee. Een **man** als Melanchton heeft daar b.v. nog een rol in gespeeld. En zo kwam er langzamerhand een **dwarsverbinding** tot stand **tussen** retorica en homiletiek (preekkunde).

Hier ligt een belangrijke achtergrond **voor** de opkomst van het preken met een **thema** en verdeling. Het thema is binnen de retorica **nl.** **oorspronkelijk** het onderwerp **waar** je je **betoog** over houdt. Vanuit een bepaalde probleemstelling koos je een thema uit. In verband daarmee koos je je stof, je selecteerde je materiaal. En vervolgens werd dat **materiaal** ook **geordend**.

Die **werkwijze** was natuurlijk goed toepasbaar bij de preek. Daarbij moeten we bedenken, dat in vroeger eeuwen lang niet altijd over een tekst **gepreekt** werd, **zoals** wij dat **tegenwoordig** doen. Er werd **vaak** **gepreekt** over een bepaald onderwerp. Je **kon** b.v. kiezen **voor** het onderwerp: God is **barmhartig**, of: Het **kruis** van Christus; of: God leidt de geschiedenis enz. Dat **was**

dus een echte 'themapreek'. Bij dat thema zocht je dan verschillende gegevens uit de bijbel. En dat materiaal kreeg binnen het gekozen thema een bepaalde ordening. In de gereformeerde traditie won op een bepaald moment de 'tekstpreek' het pleit. Men zag de grote voordelen van de keus voor een specifieke tekst. De gemeente kon dan ook duidelijker volgen waar de stof vandaan kwam en de prediker was veel meer gebonden aan de concrete bijbelstof. Maar binnen die tekstpreek was dus nog altijd de retorische aanpak standaard: Er werd uit de tekst een 'onderwerp' gestedilleerd dat het thema van de preek werd (oorspronkelijk moest een thema ook de vorm van een stelling hebben). Binnen dat thema werd vervolgens het materiaal geordend tot een duidelijk gestructureerd betoog.

De preek als betoog

In het bovenstaande is al verschillende keren het woord 'betoog' gevallen. Vanuit de retorica wordt duidelijk dat thema en verdeling een goede aanpak kunnen leveren voor het geven van structuur aan een betoog. Als je de preek opvat als een betoog, is de keus voor deze methode dus begrijpelijk. En inderdaad is binnen onze traditie sterk op die manier tegen de preek aangekeken.

Allereerst is dat begrijpelijk vanuit de geschiedenis van de orthodoxie. In die tijd zag men de preek als een geweldig middel om de leer van de kerk zuiver te bewaren en aan de gemeente te onderwijzen. Het leer-element kon zo duidelijk vooropkomen te staan. Er is zelfs een periode geweest dat predikanten de preek zagen als een gelegenheid (iets van) hun eigen geleerdheid te demonstreren.

Daarnaast is hier invloed te bespeuren van de catechismuspreek. Al gauw na de Reformatie was de catechismussamenkomst op zondagmiddag uitgegroeid tot een leerdienst. Hoewel het om een liturgi-

sche samenkomst ging stond het leer-element duidelijk op de voorgrond. Dat stempelt de preek op een duidelijke manier. En zeker toen de morgen- en de middagdienst sterk binnen eenzelfde kader werden getrokken ging daar een duidelijke invloed van uit op het karakter van de preek.

De preek heeft vanouds binnen de Gereformeerde Kerken dus sterk het karakter gehad van een 'leerrede'. Het ligt voor de hand dat de preek dan ook vorm en structuur krijgt als een betoog. De taal zal argumenterend en onderwijzend zijn. En zo wordt duidelijk waarom thema en verdeling zo'n unieke plaats kregen als preekmethode binnen onze kerken. Voor en na de Vrijmakeding is de preek bij ons vrij exclusief opgevat als leerrede. Dat leidde tot een sterke voorkeur voor de argumenterende betoog-vorm met als logische keus het thema met verdeling als structuur.

Verscheidenheid

Maar wat voor vormen heb je dan nog meer? Als je vrij exclusief gewend bent om klassieke leerpreken aan te horen zie je misschien niet zo gauw waarom de preek anders opgezet zou worden. En ook hoe het anders zou kunnen. Het is leerszaam dan eens na te gaan wat voor soorten preken we in de geschiedenis zo al tegenkomen. Een recent handboek voor homiletiek² onderscheidt hier vier grondtypen:

- 1: Verkondiging; de preek is boodschap met gezag van God, door de prediker als Gods heraut gebracht.
- 2: Onderricht; de preek is leerrede hetzij in de uitleg van een bijbelgedeelte, hetzij in het uiteenzetten van de leer van de kerk.
- 3: Getuigenis; de preek krijgt als boodschap een lading vanuit het persoonlijk geloof van de prediker.
- 4: Homilie; de preek heeft een meer open karakter, waarin ruimte geboden wordt voor wisselwerking tussen het evangelie en de situatie van de hoorders.

M.i. is de prediking in onze kerken

sterk gekenmerkt door een mengvorm van de eerste twee typen: verkondiging en leerrede. Ik denk dat de gemiddelde kerkganger dat wel zal herkennen. Het valt op dat de laatste twee typen nauwelijks vertegenwoordigd zijn in onze traditie. Terwijl er vanuit de geschiedenis, maar ook vanuit de recente preekpraktijk in onze wereld prachtige voorbeelden van te geven zouden zijn. Zeker de homilie-vorm heeft in de kerk van de eerste eeuwen na Christus een periode van geweldige bloei gekend.

Er is dus meer verscheidenheid mogelijk dan je als kerkganger misschien zou denken. Alleen is de vraag: hoe kom je er toe om een andere vorm of structuur te kiezen? En juist op dit punt is er iets merkwaardigs aan de hand met onze preken: Als gereformeerden hebben wij ons altijd sterk geconcentreerd op de tekst waarover gepreekt werd. Terecht! Maar toch kozen we vrij eenzijdig voor een preekvorm met een argumenterende taal die past bij een betoog.

Nu kun je je voorstellen, dat dat uitstekend past bij een tekst die net zo in elkaar zit. Er zijn in de bijbel duidelijk argumenterende gedeelten te vinden (sommige brieven van Paulus; de brief aan de Hebreeënen). Maar er zijn ook bijbelgedeelten die een heel ander soort taalvorm te zien geven: een lied, een verhaal, een gebed, een lofprijzing. En toch kozen we er voor om steeds hetzelfde type preken te maken terwijl al die gedeelten vaak sterk in taalvorm verschillen. Eigenlijk is dat merkwaardig. Wanneer je, zoals wij, je echt concentreert op de tekst, moet je dan ook niet de gekozen taalvorm respecteren en (als het even kan) een preektype kiezen dat daarbij past? Kun je b.v. over een gevoelig lied als psalm 39 wel preken in de vorm van een betoog? Moet zo'n preek een leerrede worden, of zou juist hier een andere vorm geen voorkeur verdienen? Hetzelfde geldt natuurlijk voor de structuur. We zijn door de jaren heen er aan gewend geraakt een

B
boekbesprekingDE HONGAARSE
GEREFORMEERDE KERK

Gereformeerden in Europa

Kerken van gereformeerde signatuur zijn niet tot Nederland beperkt. We vinden ze verspreid over heel de wereld, deels ontstaan als vrucht van de wereldzending, deels vanuit emigratiebewegingen in de vorige eeuw, bijvoorbeeld het vertrek van Raalte naar Amerika. Maar we kunnen nog verder teruggaan. Al vanaf de eerste periode blijken de nazaten van Calvijn zich over vele landen van Europa verspreid te hebben. We komen ze niet alleen in Frankrijk en Engeland tegen, maar ook in Midden- en Oost-Europa. In ieder van die landen heeft zich een eigen vorm van gereformeerd kerkelijk leven ontwikkeld, dat altijd weer de sporen droeg van de context waarin het vorm kreeg. Vaak blijkt de geschiedenis van deze kerken ons nagenoeg onbekend te zijn. Wat weet de gemiddelde kerkganger van de kerkgeschiedenis van Tsjechië, Hongarije of Roemenië? Hooguit is er een vage heugenis aan Michiel de Ruyter en zijn inzet voor vervolgte predikanten in de zeventiende eeuw. Maar daar blijft het dan vaak bij! Via gemeentecontacten met de Hongaarse gemeenten komen we onze broeders en zusters op het spoor, zonder dat hun geschiedenis ons bekend is. De bronnen zijn vaak moeilijk toegankelijk. En taalverschillen belemmeren een grondige kennisname.

Hongaarse Calvinisten

Het is me daarom een vreugde bij

de lezers een brochure te mogen aankondigen die deze maand verschijnt in de brochure-reeks van de Willem de Zwijgerstichting.¹ De schrijver, Jos Colijn, spreekt k-scheiden over een 'schets van de geschiedenis van de Hongaarse Gereformeerde Kerk'. Gezien de beperkte omvang van de brochure mag je van een auteur ook niet meer verwachten dan een schets. Maar dat neemt niet weg dat we er toch heel wat gegevens over de Hongaarse Calvinisten in aantreffen. De auteur schreef in 1992 een doctoraal-scriptie over dit onderwerp die in 1997 in het Hongaars is vertaald, en blijkens de aantekeningen achter in deze publicatie is hij uitstekend op de hoogte van wat de Hongaarse theologen en historici over dit onderwerp geschreven hebben.

Op de grens van twee werelden

Colijn typeert Hongarije als een gebied op de grens van twee werelden in cultureel, politiek en godsdienstig opzicht. Zo'n grenssituatie blijkt een bron van conflicten te vormen. Telkens weer moest er gekozen worden: tussen het Orthodoxe christendom van het Oosten en Rome, tussen Rome en de Reformatie. In politiek opzicht is het land vaak een speelbal geweest van de grote mogendheden. In de zestiende eeuw had de opmars van de Turken grote gevolgen voor de godsdienstige kaart van het land.

Strijd en lijden

De geschiedenis van de Reformatie in dit land is dan ook gekenmerkt

driedeling aan te brengen in onze preken. Maar als je de structuur van de preektekst serieus neemt, zou dat dan altijd een driedeling opleveren? Het is nauwelijks denkbaar. Ik heb als beginnend predikant dat probleem wel eens voorgelegd aan een oudere collega, als ik me verlegen voelde met de structuurkwestie. Hij zei: 'Dan moet je de tekst maar anders kiezen, zodat er wel een driedeling mogelijk is.' Ik heb dat advies vaak opgevolgd tot ik begon te beseffen dat je ook dan het gevaar loopt een patroon te hanteren, dat eigenlijk vreemd is aan de tekst zelf. Het heeft een poos geduurd voordat ik de vrijheid vond me er soms van los te maken, in diep zat het principe van de driedeling erin.

Tenslotte

In het bovenstaande heb ik enkele vragen aan de orde gesteld die te maken hebben met vorm en structuur van de preek. Het leek me het beste daarbij maar in te zetten bij die preekmethode die we allemaal als kerkganger hebben leren kennen. Dat is de praktijk die ons vertrouwd is. Ik heb geprobeerd een aantal sterke maar ook zwakkere elementen in die methode op een rijtje te zetten. Wat mij betreft betekent dat dus absoluut geen afscheid van het preken in thema en verdeling. In Kampen is dat ook nog steeds de eerste methode die wordt aangeleerd. Maar vanuit de gestelde vragen is wel duidelijk geworden, dat dit niet de enige methode hoeft te blijven. Daarmee ligt nu de vraag op tafel: hoe zou je op andere manier vorm en structuur kunnen geven aan de preek. Daarover volgen de keer zo de Here wil.

¹ Typerend is hiervoor wel de aanpak van C. Trimp. In zijn *De preek. Een praktisch verhaal over het maken en houden van preken*. Kampen 1986, schrijft hij over de te kiezen preekstructuur: „Er zijn hier vanzelfsprekend diverse mogelijkheden.” (27) Maar uiteindelijk krijgt alleen de synthetisch-analytische methode de ruimte. Het thema is 'onmisbaar voor de prediker en voor de gemeente' (30).

² G.D.J. Dingemans, *Als hoorder onder de hoorders...* Kampen 1991, 37-43.

door **strijd** en lijden. Colijn geeft een boeiende **beschrijving** van de beginperiode. Invloeden van een **boekje** als 'De navolging van Christus' van Thomas à Kempis en van de Hussieten baanden de weg voor het gedachtengoed van **Luther** en Calvijn. **Van meetaf** aan onder-vonden zij die voor de Reformatie gewonnen werden felle tegenstand van de kant van Rome. Politieke verwickelingen en nationale verschillen hebben hun stempel op de ontwikkeling van de Hongaarse reformatie gedrukt.

Veel hebben de Hongaarse protestanten te danken aan Péter Méliusz Juhász die als zelfstandig leerling van Calvijn diens catechismus vertaalde en een uitvoerige belijdenis schreef voor de Hongaarse kerk. Als bisschop van Debrecen heeft hij veel gedaan voor de organisatie van het kerkelijk **leven**. Wat die organisatie betreft is **opvallend** dat de Gereformeerde **kerk** in Hongarije **gereformeerd** in de leer is, maar qua organisatie naast ouderlingen **ook** bisschoppen kent.

Contra-Reformatie

In de eeuwen die volgden op het ontstaan van de Gereformeerde **kerk** hebben **Gereformeerden** veel te lijden gehad van de roomse contra-Reformatie. Het Oostenrijkse Habsburgse rijk heeft met name in de jaren 1671-1681 de protestanten fel vervolgd. Tal van predikanten en onderwijzers werden gevangen genomen. **Ook** in de achttiende eeuw ondernamen de **Habsburgers** pogingen **Hongarije** geheel onder Rome te brengen. Pas de **19e eeuw** bracht de zo vurig verlangde vrijheid van godsdienst, waardoor het kerkelijk leven zich kon ontplooiën. Maar deze vrijheid betekende niet het einde van de beproevingen.

Communisme en daarna

De kerkgeschiedenis van Hongarije in de twintigste eeuw wordt voor een deel beheerst door de **communistische** periode van 1948-1989. Colijn gaat **uitvoerig** in op de voor-

geschiedenis van deze periode en laat zien hoe **allerlei** situaties te verklaren zijn vanuit de situatie voor en in de Tweede Wereldoorlog. Vier trefwoorden karakteriseren de verhouding tussen kerk en de communistische staat: confrontatie, **getoësering**, **dialoog** en **instrumentalisering**. Dat wil zeggen: tal van **kerkleiders** gingen niet **alleen** het gesprek met de staat aan, maar lieten zich **ook** gebruiken door de **machthebbers**, waarbij men dit compromis theologisch zocht te rechtvaardigen. Dat riep in de **kerk** zelf allerlei spanningen op.

De gevolgen van die spanningen zijn tien jaar na de 'Wende' nog altijd niet verdwenen. De Hongaarse protestanten stonden voor de **ingrijpende** opdracht een nieuw kader te **vormen** om zo te komen tot een proces van **vernieuwing** en opbouw. Daar zitten ze midden in. Via **gemeentecontacten** worden we daarbij betrokken, niet **alleen** in de vorm van financiële steun, maar **ook** via assistentie, uitwisseling van theologische inzichten en onderlinge bemoeiding. Het gevaar is dan altijd weer dat er een zekere bevoogding kan optreden. Willen contacten echt vruchtbaar zijn dan zullen we voor alles **onze zusterkerken** en hun geschiedenis moeten kennen. Die kennis kan er ons voor bewaren vanuit onze **situatie** te oordelen. Wanneer we ons, geleerd in de geschiedenis, inleven in hun situatie, kan dat ook een goede basis leveren voor **vertrouwen** en contact. De publicatie van ds. Colijn lijkt me daarom van groot belang voor ieder die dit contact ter **harte** gaat. Moge het **boekje** vele lezers vinden.

¹ Jos Colijn, Schets van de geschiedenis van de Hongaarse Gereformeerde Kerk. Uitgave Willem de Zwijgerstichting, Apeldoorn 1998 (Besteladres: Postbus 10049, 7301 GA Apeldoorn).

A. Noordeggraaf, verbonden aan de Nederlands Hervormde Kerk, is universitair docent in de vakgroep praktische theologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht en o.a. Bestuurslid van de 'Willem de Zwijgerstichting'. Deze stichting heeft als doel verdieping en versterking van de reformatorische beginselen in het volksleven. Ze levert o.a. Publicaties van kerkhistorische aard en ze gaat in op het actuele reformatorische belijden van vandaag.

B

boekbespreking

VASTEN

'Vasten is een tijdelijke onthouding van voedsel om daardoor des te meer te proeven hoe goed God is'. Met deze zin uit het 'Voorafje' is de toon gezet van het boek van **ds. J.W. Roosenbrand** over **vasten**. Hij wil de lezer stimuleren om de praktijk van het vasten in eigen leven toe te passen omdat hij er Gods goedheid meer door **ervaren** heeft. Hij zoekt daarbij een weg tussen wetticisme en vrijblijvendheid. Hij heeft zich bovendien voorbereid op menige tegenwerping. En als iemand wil weten of vasten nieuwlichterij of ouderwets is, dan bieden verschillende historische hoofdstukken de **weg** naar het antwoord op deze vraag. Al met al is het boek geen lichte kost, zoals de schrijver al beseftte tijdens het schrijven: 'Het boek is dikker geworden dan ik had gedacht toen ik eraan begon' (7).

Ds. Roosenbrand biedt in verband hiermee een korte leesroute aan: via 5 van de 15 hoofdstukken heb je de hoofdlijn van het boek te pakken. De andere hoofdstukken gaan meer op details in. Zo wordt in hoofdstuk 8 de samenvatting gegeven van de **hoofdstukken** 3-7, het onderzoek naar de plaats van **het vasten** in Oude en Nieuwe Testament. **Ds. Roosenbrand** leest zorgvuldig de **gedeelten** langs en trekt als conclusie: 'door heel de Bijbel heen treft me de verbondenheid van vasten en **verootmoediging**. Vasten heeft vrijwel **steeds** te maken met het **beseft** schuldig te staan voor God' (79). Dit is de eerste reden waarom ik het **boek** wil aanbe-

velen. De vragen rond schuld, boete, vergeving en straf in de geloofsbeleving zijn alle aandacht waard. Ik zie overwaardering en onderbelichting om mij heen en bij mijzelf. Bovendien is verzoening een thema dat ook buiten de kerk 'in de lucht' zit. Dit boek biedt een nieuwe invalshoek.

In de tweede plaats brengt het onderwerp vasten ons bij de vraag naar omgaan met luxe en welvaart. De apostel Paulus heeft ons geleerd dat alles wat God geschapen heeft goed is en niets daarvan verwerpelij, als het met dankzegging wordt aanvaard (1 Tim 4,4). Aan de andere kant is het kunnen loslaten van wat je tot je beschikking hebt vaak de test of je erdoor beheerst wordt of niet. Het gemak waarmee wij elk jaar in december weer meegaan in de jacht naar eten, drinken, cadeaus, versieringen en dergelijke zou wel eens een indicatie kunnen zijn, dat het belangrijker voor ons is dan we voor waar willen houden. Vasten kan in die zin de test van onze liefde voor God zijn. Deze publicatie is erg geschikt om dat gesprek onderling te beginnen of voort te zetten.

Het boeiende is, dat het boek en het gesprek erover dan ook exemplarisch kan worden voor onze onderlinge omgang inzake niet voorgeschreven of niet met zoveel woorden uitgedrukte punten uit de christelijke levensstijl. ik bedoel dit: het vasten komt voor in de Bijbel, zonder moeite vult ds. Roosenbrand 5 hoofdstukken over het Bijbelse spreken. Dat mondt echter niet uit in een nieuw gebod. Een van de terugkerende stellingen uit dit boek is, dat de Bijbel niet alleen rechtstreekse geboden kent. 'Niet alles wat vanuit de Bijbel naar ons toekomt, heeft hetzelfde gewicht... Nee, naast geboden zijn er toch ook raadgevingen die je alleen maar tot je eigen schade naast je neer kunt leggen' (25). De laatste jaren is al eerder gesignaleerd dat onderlinge discussies kunnen vastlopen als dat

niet gezien wordt.' De navolging van Christus vraagt om nadere invulling van algemene geboden. Die nadere invullingen moeten niet perse zo. Wie ze absoluut stelt, roept vanzelf de even sterke ontkenning ervan op. Het resultaat is vaak totaal verlies van vormen. Ds. Roosenbrand is a.m.i. in geslaagd de juiste toon te treffen rond dit element uit de navolging van Christus: vasten is niet verplicht, maar het is een Bijbelse vorm, die ook in onze tijd z'n waarde kan hebben in een goed besef van verootmoediging. Zou op deze manier niet ook ontspannen gediscussieerd kunnen worden over de invulling van de zondag, over veranderingen in de liturgie, vormgeving van christelijke actie in de maatschappij, manier van feestvieren en dergelijke? En dat alles in een klimaat waar nieuwe vormen kansen krijgen, zodat we samen kijken naar nieuwe voorbeelden uit de praktijk en het niet alleen theorie blijft.

De praktijk van het vasten is uiteraard het doel van het boek dat ds. Roosenbrand erover schreef. De laatste twee hoofdstukken 14 en 15 (zijn die bedoeld in plaats van 13 en 14 op p. 7?) willen de lezer concreet de weg wijzen. Belangrijk is het deel over de aanleiding tot vasten. Vooral voorgangers in de gemeente kunnen leiding geven in het persoonlijke gemeenschappelijke vasten. Wie eenmaal begonnen is moet zich niet laten ontmoedigen door tegenvallende ervaringen of onbegrijpende broeders en zusters. Het is een kwestie van oefenen. Ik las het boek als iemand die al geruime tijd ervaring heeft opgedaan met het persoonlijk vasten van een dag per week. Het valt mij in de praktijk op dat het gemakkelijk een vorm kan worden, die los komt te staan van het doel dat je ermee wil bereiken. Het gebeurt me wel eens, dat ik op m'n vastendag gebed en verootmoediging vergeet. Ik doe het dan slechts omdat ik het als goed ervaar mijn maag en ingewanden even rust te geven. Zo seculari-

seert ook zo iets weer. Daarom is het aan te bevelen het leesrooster achter uit het boek erbij te nemen en voor jezelf aan te vullen.

Ik ben zelf (net als ds. Roosenbrand) mede tot vasten gekomen door de ontmoeting met moslims in Rotterdam. In een tijd waarin er steeds meer aandacht komt voor de evangelieverkondiging onder moslims in ons land, kan het gesprek over de Ramadan en het (ontbreken van) Gereformeerde vasten geopend worden. Hoofdstuk 11 van dit boek doet een handreiking.

Afsluitend kan ik zeggen, dat ik erg positief over het boek ben. Geen lichte kost, zoals gezegd; een voedzame bijdrage in de bezinning op een christelijke levensstijl.

N.a.v. Ds. Jan-Willem Roosenbrand, Vasten, Barneveld 1997. Een gezamenlijke uitgave van De Vuurbaak en Gideon. ISBN 90 5560 106 3. Omvang 180 pag. Prijs f 24,75.

¹ Zie bijvoorbeeld ds. A.L.Th. de Bruijne in de rubriek Kerkelijk Leven van het Gereformeerd Kerkblad voor Zuid-Holland, Zeeland, Noord Brabant en Limburg, jrg. 45 (1993), 36-38 onder de titel 'Navolging gevraagd'.

Bibliotheek Bralectah
gereformeerde bibliotheek voor mensen met een leeshandicap
...Heeft
De Reformatie ook in gesproken vorm.
Telefoon 0521 - 515946

Drukwerk.....
 de Bunschoter bv
drukkerij
Postbus 10 - 3750 GA Bunschoten-Spakenburg
Tel 10331 2997 9 99-Fax (033) 299 7998

M

meegelezen

Versimpeling van het geloof

Ds. H. de Jong liet in *Opbouw* van 20 maart zien, dat de moderne mens wel godsdienstig wil **zijn**, maar beslist niet christelijk. **Hij** blijft zich **verzetten** tegen **God**. Bovendien is de **bijbelse** boodschap te **moeilijk** en te ingewikkeld:

Toen in de tijd na de Tweede Wereldoorlog de secularisatie begon door te breken, waren er die **zeiden** dat de moderne mens bezig was de religie van zich af te schudden. In de **eeuwen daarvoor** had hij die hulplijn van de **godsdienst nodig gehad**, maar dat was nu voorbij. De moderne mens **kenmerkte** zich door **godsdienstloosheid** zei **men**. Hij is de religie **overgroeid**. Dat is **intussen** bezig een vergissing te blijken.

De moderne mens **zegt** helemaal geen nee tegen de **godsdienst** als zodanig. Hij ligt re raap voor **allerlei religieuze beïnvloeding** en de sekten tieren welig. Belangstelling voor het **paranormale** en de **opkomst** van het bijgeloof strijden onderling om de voorrang. **Ook** andere godsdiensten, zoals Boeddhisme en **Islam**, hebben **zijn** aandacht. En het valt te vermoeden dat **dat** alles nog wel zal toenemen. **Godsdienstigheid** genoeg! **Alleen**, van de christelijke godsdienst heeft de moderne mens, zo lijkt het, **definitief afscheid genomen**.

Die houdt hij voor gezien.

Waarom zijn de mensen zo op het christendom uitgekeken? Omdat het in zoveel opzichten gefaald heeft, de lange geschiedenis door? Dat zal zeker een rol spelen. Toch zeg ik liever met de tweede psalm dat het in de wereld in toenemende duidelijkheid tegen God en zijn gezalfde

gaat. De aanstoot die de mensen aan her evangelie nemen, daar zoek ik het vooral in. Dat kun je merken aan het christendom zelf. Tot in het binnenste van de kerk toe is er vandaag een groeiend verzet gaande tegen de bijbelse boodschap van de verzoening door de voldoening. Dat er voor ons een prijs betaald heeft moeten worden, wilden wij aan het oordeel van God ontkomen, dat steekt. Kijk, dat God ons de zonden vergeven moet, willen wij in zijn toekomst delen, nu ja, dat geldt voor Allah ook, maar dat Hij daar een prijs voor gevraagd heeft en wel het voldoende offer van zijn Zoon, dat strijkt de moderne mens het meest tegen de haren in. Eigenlijk strijkt het ieder mens tegen de haren in, van weke tijd hij sok is, maar het lijkt wel of dat oer-verzet vandaag pas goed zijn slag gaat slaan, omdat het, zoals ik zei, ook binnen de kerken zelf venijnig de kap opsteekt.

Versimpeling

Er is **nog** iets dat hier gezegd moet worden. De mensen beginnen de christelijke, de **bijbelse** boodschap **moeilijk** en **ingewikkeld** te vinden. Dat de **goede** God de gever van **alle goede dingen is**, ach, **daar krijg** je ze nog wel **warm** voor, maar dat deze God ook een eisende kant heeft, dat **wil** er niet **meer** in. Dat **God** hoog **boven** alles en iedereen verheven is, à la, daar is Bij God voor, maar dat Hij ook in de **minste** der mensen op ons **toetreedt**, ja, dat is nu weer zo iets vreemds. Dat God genadig is maar dwars daardoor heen **ook** nog rechtvaardig, we vinden het maar verwarrend. God heeft **drie personen**, maar is **één** in wezen – **weer zo iets**. Hij bewoont een ontoegankelijk licht, **maar ook**: rondom Hem zijn **wolken** en don-

kerheid. Zoek het **maar** uit! Vermoeid **keren** de mensen zich af. **Hou** het toch **eenvoudig**, is **steeds meer de leus**. **Maar** kan dat wel, bij de open Bijbel? **Toen** ik het met mijn vriend ds. Henk **Smit** hierover had, wees hij **mij erop** dat de bekende publicist C.S. **LEWIS** deze neiging tot versimpeling ook signaleert, in zijn **boek over de WONDEREN**. En inderdaad, daarin kom je **zinnen tegen als**: '*Het christelijk geloof is in het contact met de gangbare religie een voortdurende spelbreker*'. Het **ziet** zich keer op keer **genoodzaakt** de grote, goedbedoelde uitspraken van de 'religie' te **beantwoorden met**: 'Nee hoor, zo zit het niet' of 'Zo zou ik het niet willen stellen'.

Telkens moet de **christen** in het gesprek **met de on- of andersgelovige** nieuwe onderscheidingen aanbrenge**gen** en **verkeerde analogieën** afwijzen en hem 'iets moeilijkers voorhouden' (p. 108 ev.). **Ik** was wel blij met deze verwijzing naar **LEWIS**, want bij m'n pleidooi tegen de eenvoud (zij het **ook** de **eenvoud van een bepaald soort**!) kun je de steun **van enige autoriteiten** goed gebruiken. Is eenvoud immers geen grote deugd? Gewis! Maar bederf van het beste is het slechtste. **Simplisme** is geen deugd. **Het** is dus, wil ik **zeggen**, **de grote versimpeling der dingen die meedoet aan de verwerping van het christelijk geloof**. En deze versimpeling gaat zich nog **wetenschappelijk noemen ook**. We moeten de verleiding die daarvan uitgaat, niet onderschatten.

Tegen een 24-uurseconomie

Een aantal kerken is een landelijke actie begonnen tegen de 24-uurseconomie. In verband daarmee schreef ds. J. Jonkman in *De Wekker* van 27 maart:

Er is **reeds** door velen op **gewezen** dat **we** niet **zonder** schadelijke gevolgen voor de gezondheid het ritme **van werken en rusten, dat God ons gegeven heeft**, kunnen overtreden. In landen **waar** men het geprobeerd heeft, kwam men er op terug. Het gebod om **een** rustdag per week te houden is vol wijsheid. De Schepper weet **wat Zijn** schepsel **aankan en nodig heeft. Daarbij komt de belangrijke vraag wat christenen moeten doen als ze solliciteren naar een baan**, die ze alleen kunnen **krijgen als ze ook op de zondagen willen werken. De ruimte voor gewetensbezwaar** tegen het niet noodzakelijke werken op zondag zal al meer ingeperkt worden. Als de ontwikkelingen, mals die in gang zijn gezet, door gaan zal de zondag verworden tot **een** arbeidsdag zoals dat nu **overigens bij een aantal bedrijven reeds het geval is. Men zal ook ontdekken dat steeds meer mensen afhaken** vanwege een te grote werkdruk. Ze zullen de stress **niet meer aankunnen**. En ook de **mogelijkheden** om 's avonds nog iets te doen **voor een bestuur, een vereniging, een kerk(enraad), zullen geringer worden.**

Waarom willen **we** toch op weg **naar een 24-uurseconomie?** Want **het betekent een teruggaan naar nieuwe vormen van slavernij!** In het Oude Testament wordt ons Gods grote **verlossingsdaad** in de bevrijding van Zijn volk Israël uit het **diensthuis** Egypte beschreven. We hebben na vele **eeuwen** **eindelijk de slavernij kunnen afschaffen**. En nu zijn we bezig om **nieuwe slavernij** door een achterdeur weer binnen te **halen, Wat** bezielt ons toch? Het toverwoord is: **economisch belang**. Maar let er op uit de mond van wie het spreken over economisch **belang** komt. Dan merkt men op hoe **eenzijdig** dit spreken is. Durven we de vraag als onderdeel **van** eerlijke zelfkritiek aan, dat **economisch belang** een **mooi woord** is voor de **zucht** naar ai maar meer? **Ja** zelfs voor **ordinaire hebzucht?** De hebzucht zit diep in

ons. Jezus waarschuwt er ernstig tegen. **Wij** zetten – **onder beding van Gods zegen** – een economie neer en **leveren** ons vervolgens bijna met huid en haar **uit aan deze god, die we zelf** geschapen hebben. We dwingen ons zelf tot steeds meer. We kunnen niet meer **geloven** dat er een moment is dat **genoeg ook echt genoeg is.**

Ja, dat zelfs stappen **terug** te overwegen zijn. Het **werk h er voor & mens en de mens is m niet voor** het werk. **De mens is veel meer dm** het geld. We leggen **onszelf een** dwang van **werk en winst op. Uiteraard moet er gewerkt worden. Dat een regering er alles aan doet om werkgelegenheid te bevorderen, is een goede zaak. Maar dat we op een onverantwoorde manier aan het doorslaan zijn, is helder en het moet echt een signaal voor de overheid zijn, dat zoveel mensen daartegen waarschuwen. Er is ook een grens aan de flexibiliteit van mensen. Jongeren kunnen geweldig veel aan. Als een mens wat ouder begint te worden wordt de elasticiteit **langzaam maar zeker minder. Daarbij komt dat het demotiverend werkt wanneer jongeren geen min of meer vaste baan in het vooruitzicht kan warden gesteld, Een mens heeft behoefte aan enige maatschappelijke zekerheid.****

(...)

Daarom mogen kerkenraden niet aan de kant blijven staan bij de **landelijke handtekeningenactie** tegen de **24-uurseconomie. Laat het neen tegen een ontwikkeling in de richting van de nieuwe slavernij een krachtige steun mogen krijgen. En bovenal: laten kerken en christenen deze actie een plaats geven in de gebeden.**

UIT DE KERKEN

Landelijke Conferentie Contact Orgaan Gereformeerde Gezindte

Het Contact Orgaan Gereformeerde Gezindte (COGG) houdt D.V. op vrijdagmiddag en -avond 24 april een landelijke **conferentie** in de **Aker te Putten. Onderwerp** van deze conferentie zal zijn "Wat is de **aard van het Schriftgezag?**" 's Middag zal prof. **Maris een** inleiding houden en 's avonds zal onder leiding van ds. D. Quant (voorzitter COGGj, met de belangstellenden **een** discussie worden **gevoerd** omtrent **het Schriftgezag. (Prof. Maris is hoogleraar in de dogmatische vakken aan de Theologische Universiteit van de Chr. Geref. Kerken, gevestigd in Apeldoorn)** De bijeenkomst begint 's **middags** om 15.00 uur en eindigt 's avonds om 21.00 uur. **Voor** verdere **informatie** COGG tel. 053-476 **16 89.**

Persbericht

Jaarvergadering Gereformeerd Maatschappelijk Verbond

Op zaterdag 18 april houdt het GMV zijn 46e jaarvergadering te Zwolle.

Thema voor de jaarvergadering is **Individualisering tegenover gemeenschapszin.** Prof. E. Kimman, hoogleraar bedrijfsethiek te Maastricht en aan de VU, zal dit inleiden. Tijdens het middagdeel wordt een **politiek sociale invalshoek** gekozen. Vier politici zullen dan de fundamentele visie van hun **partij** **geven** op het thema en gaan **vervolgens met elkaar en met de zaal in discussie, onder leiding van A. Lok.**

Am het eind van de **dag** neemt het GMV **afcheid van zijn voorzitter**

drs. P. Dijkstra. Na 15 jaar bestuurslidmaatschap, waarvan 12 jaar als voorzitter, draagt hij de hamer over aan de heer drs. H. Timmermans.

Persbericht

Eind december 1997 ontvingen alle plaatselijke Gereformeerde Kerken, die behoren tot het Verband van De Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) een brief van deputaten Publikaties en deputaten Kerkmuziek met betrekking tot de voortgang inzake de "proefbundel" Gezangen. In genoemde brief werd o.a. meegedeeld dat de Interkerkelijke Stichting voor het Kerklied (ISK) geen toestemming gaf tot de vervaardiging van een afzonderlijke proefbundel met de 255 geselecteerde gezangen en evenmin toestemming gaf tot het vervaardigen van een proefbundel met alle 491 gezangen van het Liedboek. Boven genoemde deputaten hebben vervolgens de mogelijkheid onderzocht om ten behoeve van de Gereformeerde Kerken een speciale proefbundel-editie te doen produceren van het (complete) Liedboek voor de Kerken, waarin tevens de verantwoording van deputaten Kerkmuziek ten aanzien van de 255 geselecteerde gezangen zou kunnen worden opgenomen. Deputaten hebben over de uitgave van de zojuist omschreven speciale editie met het bestuur van de ISK overeenstemming bereikt. De uitgave zal qua formaat en dikte nauw aansluiten bij het gereformeerde kerkboek, zoals dat in 1996 verscheen. De bladzijdennummering van de proefbundel-editie van het Liedboek zal niet afwijken van de bestaande edities van het Liedboek. Ook is inmiddels met de ISK en de betrokken uitgever, te weten Jongbloed BV en

Boekencentrum BV definitieve overeenstemming bereikt over de verkoopprijs en de kortingen die daarop gedurende een bepaalde periode van toepassing zijn. Wil de maximale korting - waarbij het boekje slechts f 25,00 kost - kunnen worden gerealiseerd, dan zal samenwerking op plaatselijk of regionaal niveau noodzakelijk zijn. De plaatselijke kerken worden over de korting

tingsregeling nader geïnformeerd. Daarbij wordt tevens aan de kerkenraad informatie gevraagd omtrent het aanschafbeleid met betrekking tot de proefbundel-editie. Voorts zullen op korte termijn de uitgever de boekhandel informeren over de kortingsregeling. Als streefdatum waarop de eerste oplage van de proefbundel-editie beschikbaar is geldt eind juni 1998.

Ook verkrijgbaar bij de boekhandel

Drs. P. Groenenberg (red.)

Gelovig Denken

Twaalf hoofdstukken over onderwerpen voor vereniging, bijbelkring of persoonlijk gebruik. Met gesprekspunten.

Geb. 204 pag., f 28,00

Oosterbaan & Le Cointre B.V.

Postbus 25, 4460 AA Goes, Telefoon 0113-215591

Ook verkrijgbaar bij de boekhandel

Ds. J. van Amstel

Over Gods leiding gesproken...

Indien er geen toeval bestaat, maar alles tot in de kleinste details leiding van God is, waarom gebeuren de dingen dan zo?

Een boek voor jongeren... en ouderen.

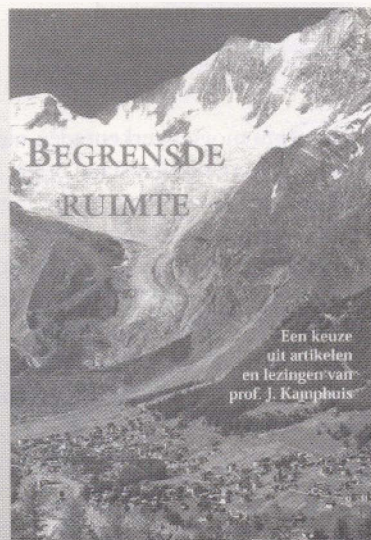
Ing. 112 pag., f 15,90

Oosterbaan & Le Cointre B.V.

Postbus 25, 4460 AA Goes, Telefoon 0113-215591

BEGRENSDE RUIMTE

Een keuze uit artikelen en lezingen van prof. J. Kamphuis

Een keuze uit artikelen en lezingen van prof. J. Kamphuis Samengesteld ter gelegenheid van zijn 75e verjaardag

Onder redactie van H.J. Boiten en J.J.C. Dee

Verkrijgbaar bij de boekhandel 416 pag., ing. f 39,50

OOSTERBAAN & LE COINTRE B.V.

Postbus 25, 4460 AA Goes, tel. 0113-215591

CADEAU-TIP

Een ontroerende roman van Ali C. Drost-Brouwer

Saskia van Almèhre

Wanneer vindt Saskia haar geluk?

96 pagina's ing., f 17,50

Verkrijgbaar bij de boekhandel.

Oosterbaan & Le Cointre B.V.

Postbus 25 - 4460 AA Goes. Tel. 0113-215591

